

IV BOB

DUNYONING ETNIK MANZARASI VA ETNOSLAR KLASSIFIKATSIYASI

13-§. Yer yuzi aholisining etnik tarixi.

14-§. XX asrdagi etnodemografik jarayonlar.

15-§. Dunyo aholisining geografik va antropologik klassifikatsiyasi.

16-§. Lingvistik tasnif.

13-§. Yer yuzi aholisi etnik tarixi

Yer yuzida aholi sonining muttasil ko‘payib borishi, ishlab chiqarish munosabatlarining rivojlanishi, jamoat uyushmalarining murakkablashib borishi va madaniyat taraqqiyoti doimiy tarzda yalpi ko‘chib o‘tish(migratsiya)ning ko‘payishiga, alohida xalqlar va ularning turli mintaqalardagi butun bir guruhlar orasidagi o‘zaro xo‘jalik-madaniy munosabatlarining kuchayishiga va o‘zaro qorishib ketishiga sabab bo‘lmoqda. Yevropa, Osiyo va Shimoliy Amerika xalqlari etnik tarixida IV – IX asrlarda yuz bergan xalqlarning «buyuk ko‘chishi» nomini olgan jarayon muhim ahamiyat kasb etadi. Aynan mazkur davrda slavyanlarning Sharqiy Yevropada joylashishi, germanlarning Markaziy va Shimoliy Yevropaga tarqalishi hamda ularning Britaniya orollariga kirib borish jarayoni yuz bergan. IV asr so‘nggida Yevropaga xunlar kirib kelgan va Dunay havzasida etnik qorishgan

aholidan yirik davlatni barpo qilganlar. Xunlarning izidan Yevropaga xazarlar, avarlar, qipchoqlar, bolgarlar kabi boshqa turkiy xalqlar kirib keldilar. Bolgarlarning bir guruhi Volga daryosi bo'ylab ko'tarilgan va ulardan bir qismi chuvashlar hamda tatarlar etnogenezida muhim rol o'ynagan bo'lsa, boshqa bir guruhi esa 679-yili Dunaydan o'tib janub tomon yoyilgan hamda bolgar xalqiga o'z nomini bergan. VIII – IX asrlarda Janubiy Ural tog'laridan O'rta Dunay irmog'iga G'arbiy Sibirda yashovchi xant va mansilarga yaqin bo'lgan mojarlar (madyarlar) kelib joylashganlar. Turkiy xalqlar milodning I ming yilligining ikkinchi yarmida yalpi tarzda Janubiy Sibir va Markaziy Osiyoga ko'chib o'tganlar. VI asr va VII asr boshlaridan arablar tomonidan ko'plab mamlakatlarning bosib olinishi natijasida uning Old Osiyo va Shimoliy Afrika mamlakatlariga tarqalishi hamda u yerlarda yashovchi mahalliy aholi bilan qo'shilish jarayoni boshlangan.

II ming yillikning birinchi yarmida Osiyo va Yevropa mamlakatlari etnik tarixiga mo'g'ullar bosqini jiddiy ta'sir qildi. XIII asrda Chingizxon qo'shini tarkibida mo'g'ullar bilan birga ko'plab turkiy qavmlar ham bo'lgan. Natijada kelib chiqishi har xil bo'lgan turli-tuman etnoslarning o'zaro qo'shilishi natijasida Markaziy Osiyo, Sharqiy Yevropa hamda Kavkaz orti hududlarida qator yangi etnoslar tashkil topdi.

Dunyoning etnik tarixida buyuk geografik kashfiyotlarning ham ta'siri katta bo'lgan. XVI – XIX asrlarda amalga oshirilgan geografik kashfiyotlar natijasida ko'plab yevropaliklar Amerika, Avstraliya va Okeaniyaga ommaviy tarzda ko'chib o'tganlar. Mazkur migratsion jarayonlarda dastlab ispanlar va portugallar, keyinroq gollandlar, fransuzlar va, ayniqsa, inglizlar asosiy rolni o'ynaganlar. Ushbu xalqlardan ajralib chiqqan ko'plab guruhlar o'zlarining asl

vatanidan va ona xalqidan ajralganlaridan so'ng yangi yerlarda yangi etnik jamoalarga asos soldilar. Mazkur etnik jamoalarning tashkil topishida ayrim holatlarda kolonial mamlakatning mahalliy aholisi muhim rol o'ynagan bo'lsa, boshqa holatlarda Yevropadan kelgan emmigrantlar asosiy rolni o'ynagan. Chunki ular tomonidan ko'pincha mahalliy aholi butkul qirib tashlangan yoki o'zlarining asl etnik vatanlaridan qurib chiqarilgan.

Birinchi yo'ldan Meksika, Markaziy va Janubiy Amerikadagi ko'plab davlatlar aholisining shakllanishi yuz bergan bo'lsa, etnik rivojlanishning ikkinchi yo'ldan Kanada, AQSh, Argentina, Urugvay, Avstraliya va Okeaniya va Yangi Zelandiya hamda Gvayana aholisi shakllangan. Amerika qit'asidagi ayrim mamlakatlarda, ayniqsa, Karib havzasi mamlakatlari, Venesuela, Braziliya va Gayana etnik tarixida yevropalik emmigrantlar va mahalliy hindular bilan birga Afrikadan bo'lgan qullar ham muhim rol o'ynagan. Umuman olganda, XVI asr va XX asr boshlarida dunyo miqyosida mustamlakachilik tuzumining avj olishi ham dunyo etnik manzarasining o'zgarishiga sabab bo'lgan. Qolaversa, aholi sonining intensiv o'sib borishi va yangi yerlarning o'zlashtirilishi ham turli tarixiy-etnografik mintaqalar orasida etnomadaniy aloqalarning avj olishiga sabab bo'lgan.

Tarixdan ma'lumki, insoniyat tarixida aholi sonining o'sishi murakkab va nomutanosib bo'lgan: «demografik portlashlar» davri aholi sonining keskin kamayib ketish davrlari bilan doimiy almashinib turgan. Aholi sonining o'sishi yoki kamayishi o'ziga xos tarixiy, ijtimoiy va biologik sabablar bilan bog'liq bo'lgan. XX – XXI asrlarda yer yuzida odamlar soni juda tezlik bilan o'sib bormoqda. Bunga 50 yil oldin yer yuzi aholisi hozirgiga qaraganda ikki baravar kam bo'lganligi va aholining qariyb yarmidan ko'pi 25

yoshga yetmasdan vafot etganligi yorqin misol bo'la oladi.

Ming yillar mobaynida dunyo aholisi juda sekin darajada ko'payib borgan, bunga sabab insoniyat tarixning ilk bosqichlarida tabiatga ma'lum ma'noda qaram bo'lgan. Qadimgi davrlarda va o'rta asrlarda tug'ilish keskin baland bo'lishiga qaramay doimiy kasalliklar, epidemiyalar, urushlar o'lim sur'atining o'sib borishiga olib kelgan. Shu bois aynan mazkur davrda dunyo miqyosida tug'ilish ko'rsatkichi o'limdan ustun turgan.

Paleolit davri yakunida (taxminan 15 ming yil oldin) yerdagi odamlarning umumiy soni taxminan 3 mln. atrofida bo'lgan. Kishilik jamiyati o'z tarixining mazkur bosqichida odamlar hozirgi yashayotgan hududining uchdan bir qismida yashar edilar. Yer yuzining boshqa mintaqalarida odamlar juda kam uchragan. Bu ma'lum ma'noda qadim ajdodlarimizning xo'jalik turmush tarzi (terib-termachilik, ovchilik, baliqchilik) bilan bog'liq bo'lib, mazkur holat odamlarning keng mintaqalarda bir-birlaridan uzoqda yashashlariga majbur qilgan.

O'n ming yil oldin Yaqin Sharqda yashagan odamlar jamoasining o'troq turmush tarziga o'tishlari va dehqonchilik hamda chorvachilikning keng yoyilishi odamlarning tabiatga qaramligini nisbatan kamaytirgan va ular sonining o'sishiga sabab bo'lgan. Ushbu novatsiyalar natijasida 4 – 5 ming yil avval yer yuzidagi aholi taxminan 25 mln kishiga ko'paygan. Bu davrda ona zaminimizning asosiy aholisi Qadimgi Misr, Mesopotamiya, Hindiston, Xuanxe va Yantszi daryolari oralig'ida hamda Markaziy Osiyo hududida yashagan. Insoniyatning bundan keyingi etnik tarixi xo'jalik munosabatlarining takomillashuv jarayoni (agrotexnikaning yaxshilanishi, yangi mehnat qurollarining yaratilishi, hayvonlarni xonakilashtirish) bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Ushbu omillar

natijasida yer yuzidagi kishilar soni sezilarli darajada ko'payib borgan. Antropologlar va etnologlarning taxminiy hisob-kitoblariga ko'ra eramizning boshlarida, ya'ni bundan ikki ming yil oldin yer yuzi aholisi 150–200 mln. kishiga yetgan. Lekin hali hanuz sayyoramizdagi aksariyat mintaqalarni o'zlashtirilmagan hududlar tashkil qilar edi. Arxeolog va paleontolog mutaxassislarning fikrlaricha, bu davrda asosiy aholining 70 foizi Osiyoda yashagan.

Milodiy eraning oxirgi XIX asri mobaynida yer yuzi aholisi 10 barobar ko'paygan bo'lsa-da, aholining ko'payish jarayoni tarixning barcha davrlarida ham bir xil tarzda kechmagan. Ayrim davrlarda aholi soni urushlar, kasalliklar va epidemiyalar ta'sirida keskin kamayib ketgan bo'lsa, boshqa davrlarda intensiv tarzda aholi sonining o'sib borishi kuzatilgan. Misol uchun XVI asrda yer yuzida o'lat epidemiyasining ommaviy tarzda tarqalishi natijasida ona zamin aholisining to'rtidan bir qismi qirilib ketgan. Shu bois eramizning birinchi ming yilligida yer yuzi aholisi faqatgina 1,5 baravarga ko'paygan xolos. I mingyillikdan II mingyillikka o'tish arafasida sayyoramizning asosiy aholisi Janubiy Osiyoda (79 mln.), Xitoyda (66 mln.) yashagan va ular umumiy aholining 55 foizini tashkil qilgan. Bu davrda Yevropada Fransiya, Italiya va Ispaniya kabi mamlakatlar aholisi eng ko'p bo'lgan mamlakatlar hisoblangan.

II mingyillik o'rtalariga kelib yer yuzi aholisi 1,6 barobar ko'paygan. Ayniqsa bu davrda Yevropa aholisi juda tez sur'atda ko'payib borgan bo'lsa-da, lekin eng ko'p odam yashagan mamlakat oldingi davrlardagidek Xitoy hisoblanib, bu mamlakatda jami 110 mln. odam istiqomat qilar edi. Shuningdek, Yaponiya aholisi ham juda tez sur'atda ko'payib borgan. Jumladan, Yaponiya aholisi 1000-yilda 4,5 mln. bo'lgan bo'lsa, 1500-yilda 17 mln. ga etgan. Yevropada esa eng ko'p odam yashagan mamlakat Fransiya bo'lib,

mazkur mamlakatda jami 15 mln. kishi istiqomat qilgan.

XVIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab butun dunyo bo'yicha aholi keskin ko'paygan. Shu bois mazkur davrni «birinchi demografik portlash» davri, deb aytish mumkin. Agar 1500-yildan 1750-yilgacha aholi soni taxminan 300 mln. kishiga ko'paygan bo'lsa, 1750-yildan 1900-yilgacha 910 mln. ga ko'paygan. Aholi sonining intensiv o'sib borish jarayoni XIX asrning ikkinchi yarmiga taalluqli bo'lib, bu davrda o'lim, ayniqsa, bolalar o'limi kamaygan, odamlarning o'rtacha yashash yoshi oshgan.

XX asr boshiga kelib eng ko'p aholi yashaydigan mamlakatlar Xitoy (475 mln.), Janubiy Osiyo (290 mln.) va Rossiya (130 mln.) bo'lgan. Keyingi o'rinlarda AQSh (76 mln.), Yaponiya (45 mln.), Germaniya (43 mln.), Fransiya (41 mln.), Indoneziya (38 mln.), Buyuk Britaniya (37 mln.) kabi mamlakatlar turgan. Qolgan mamlakatlarda birmuncha kam miqdorda aholi istiqomat qilgan.

14-§. XX asrdagi etnodemografik jarayonlar

XX asrda yer yuzi aholisi jadal sur'atda ko'payib borgan. Ona zaminda istiqomat qilayotgan odamlar soni 3 mlrd. dan oshgan, yoki amalda 3 baravarga ko'paygan. Bunda Lotin Amerikasi (6,1 barobar) va Afrika mamlakatlarida (4,7 barobar) ko'paygan bo'lsa, Yevropa aholisi (1,7 barobar) va sobiq SSSR aholisi (2,1 barobar) nisbatan kam ko'paygan. Bunday nomutanosiblikning asosiy sabablari migratsion jarayonlar (aholining ommaviy ravishda bir hududdan ikkinchisiga ko'chib o'tishi natijasida Shimoliy va Lotin Amerikasi, Avstraliya va Yangi Zelandiya aholisi jiddiy tarzda ko'paygan), XX asrda bo'lib